

NOTE EPIGRAFICE I

FLORIAN MATEI-POPESCU

Piae memoriae aviae maternae.

Sunt republicate și comentate trei **inscripții**, două de la **Histria** și una descoperită, probabil, la **Oescus**, dar care se află astăzi la **Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”** din București.

1. GUVERNATORUL T. FLAVIUS LONGINUS Q. MARCIUS TURBO ÎNTR-O INSCRIȚIE DE LA HISTRIA

În anul 1982, D. M. Pippidi a publicat un fragment de inscripție găsit nu se știe când undeva în cetate sub următoarea formă:

... OIX
[Hadriano Anton]ino...
[...A u]tokra Xori Kai š [a ri]
[... A djri a n% = A nt w [nei n%]¹.

Stimulat de lectura nefirească a grupului de litere *OIX* din r. 1, căruia D. M. Pippidi s-a ferit să îi acorde o valoare anume, am revăzut fotografia pietrei, păstrată în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. Am observat că ar fi posibil, în loc de *I*, să se citească *T*. În aceste condiții, lectura care se impune este *[trib(unicia) p]ot(estate) X [...]*. Ne aflăm, astfel, în fața unei titulaturi imperiale, și anume indicarea numărului puterii tribuniciene, ce se afla de fiecare dată în partea finală a acesteia. Numele împăratului este păstrat în varianta greacă a inscripției, fiind vorba de Antoninus Pius. În consecință, inscripția datează din perioada domniei acestui împărat (138–161). Dar există elemente care ne-ar putea permite o ancorare cronologică mai exactă?

În r. 2, s-au păstrat literele *INO*, pe care D. M. Pippidi le-a întregit *[Hadriano Anton]ino*, având ca model varianta grecească păstrată în r. 3-4. După cum am observat, ne aflăm în partea finală a unei titulaturi imperiale; în aceste condiții, menționarea numelui unui împărat ar avea sens doar dacă am avea de a face cu un împărat coregent. În timpul lui Antoninus Pius, pe monumentele oficiale apare alături de numele împăratului doar M. Aurelius Verus Caesar², al cărui nume nu se poate reîntregi din literele păstrate. Revăzând cu mai multă atenție fotografiile, am

¹ D. M. Pippidi, SCIVA 33, 1982, 1, p. 39, nr. 11 = ISM I 75 (dispărută).

² R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 199–200.

observat că pe piatră mai există litere pe care Pippidi nu le-a luat în considerare. La începutul r. 2 se distinge foarte clar un *L*. Înaintea grupului de litere *INO*, se distinge o literă rotundă fără închidere, ceea ce ne duce cu gândul la un *C* sau *G*, cunoscut fiind faptul că în inscripțiile latinești este foarte greu, de foarte multe ori, să se distingă între cele două. Lectura probabilă a acestui rând ar fi: *LONGINO*.

Observațiilor făcute pe baza fotografiilor li se adaugă acum un document foarte important, o notiță asupra acestei inscripții făcută de S. Lambrino în momentul descoperirii ei. Acesta a găsit fragmentul de inscripție la data de 6 septembrie 1939, notând cu acest prilej în carnetul de săpătură: “Calcaire. Découvert dans le mur d’anceinte, face intérieure, au-dessus de la rue qui va sous le mur”³. Din nefericire, informația nu ne ajută prea mult în identificarea locului, în care a fost dispusă, întrucât, după observația lui Lambrino, piatra a fost găsită în poziție secundară. Alături de notație, Lambrino a făcut și o schiță a inscripției, în care, în primele două rânduri, se citește: *OTXVIII / LONGINO*.

În urma acestor observații considerăm, pe baza analogiei cu alte două inscripții histriene⁴, că în r. 2 se poate reîntregi numele lui T. Flavius Longinus Q. Marcus Turbo, atestat guvernator al provinciei Moesia Inferior în anul 155 p.Chr.⁵. Având ca model cele două inscripții, mai sus citate, propunem următoarea lectură:

[*Imp(eratori) Caes(ari) divi Hadriani f(ilio), divi Traiani Parthici nep(oti), divi Nervae pronep(oti), T(ito) Aelio Hadriano Antonino Augusto Pio,] [pont(ifici) max(imo), trib(unicia) p]ot(estate) X[VIII, co(n)s(uli) IIII, imp(eratori) II, p(atr) p(atr)iae et M(arco) Aurelio Vero Caesari co(n)s(uli) II, T(ito) Flavio] Longino [Q(uinto) Marcio Turbone leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) Histrianorum civitas]*
 [*Α*υ]τοκρατορι Καίσα[ρι] γεου=Αδριανου=Τραϊανου=
 Παρτικου=Αιλιου Σεβαστου=Αιλιου Αιγρον, Τ(ι) Αι)ι%
 5 [*Α*δριανου=Αντωνεινου Σεβαστου=Ευσεβει=Αλεξιερει=Μεγιστου,
 δημαρχικη ετουςια] τοϋη /υπατοϋ τοϋδ /πατριπατριδου,
 καιΜαρκου Αυγελου Ουρη Καίσαρι, υπατοϋ τοϋδ /
 Τιτου Φλαουτου Λογγιου Μαρκιου Τουρβωνου, presbeutou=
 Σεβαστου=καιληντιστραθηου βουληθηου]στριανων.]

³ Mulțumim pe această cale domnului profesor Al. Avram de la Universitatea din Le Mans (Franța), care, cu deosebită amabilitate, mi-a pus la dispoziție această informație, păstrată în arhiva S. Lambrino. Pentru o imagine asupra importanței acestei arhive vezi Al. Avram, *Dacia N. S.* 46-47, 2002-2003, p. 185-188.

⁴ ISM I 151; ISM I 152.

⁵ Vezi nota 4 și CIL III 7449 (Montana); CIL III 7542 = ISM II 56 (Tomis); IGRRP I 622 = ISM II 57 (Tomis); CIL III 13735 (Tropaeum Traiani). Toate aceste inscripții datează din anul 155. Pentru cariera acestui personaj vezi PIR² III, p. 157-158, nr. 305; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsgeschichte*, Bonn, 1977, p. 153-154. Pentru legația din Moesia Inferior vezi încă: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, DissPann I, 11, Budapesta, 1940, p. 70-71; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 17 și p. 47, datat în 154-156; Alföldy, *loc. cit.*, datat 153 (154)-156; B. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. nr. 86; Em. Doruțiu-Boilă, *SCIIVA* 40, 1989, 4, p. 332-333, cu aceeași datare.

Fig. 1. Fotografia inscripției de la Histria păstrată în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.

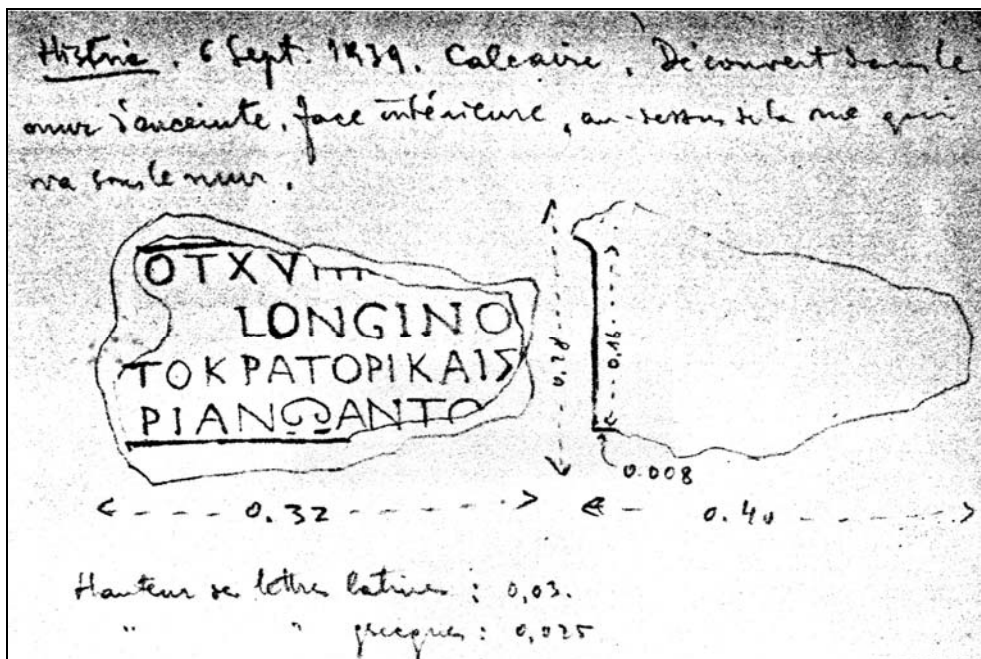

Fig. 2. Desenul inscripției de la Histria din carnetul de săpătură al lui S. Lambrino.

Fig. 3. Placa de marmură de la Histria cu mențiunea alei I *Vespasiana Dardanorum*.

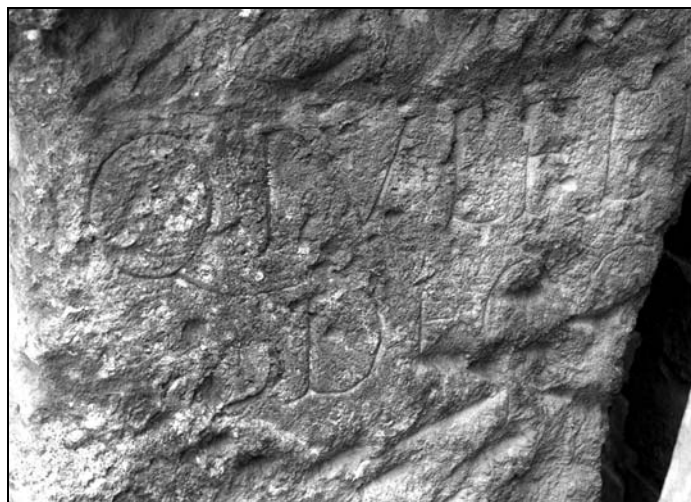

Fig. 5. Fotografia inscripției de pe baza de statuie de la Oescus.

Fig. 4. Fotografiiile bazei de statuie decorată cu ghirlandă și capete de berbeci de la Oescus.

2. ALA I VESPASIANA DARDANORUM ÎNTR-O INSCRIȚIE DE LA HISTRIA

Odată cu publicarea săpăturilor efectuate la Histria în zona termelor romane, Alexandru Suceveanu a editat și un număr de documente epigrafice descoperite cu această ocazie⁶. Printre acestea se află și un fragment de placă de marmură descoperită în nivelul I C, după stratigrafia propusă de autor, corespunzător ultimului sfert al secolului al II-lea și primei jumătăți al celui de al III-lea. Fragmentul conține o inscripție în limba greacă, din care s-au păstrat doar câteva litere din ultimele rânduri. Editorul oferă următoarea lectură:

... Ε ...
... ΑΥΔ ...
... Ε ! ΔΑΡΔ...

Autorul se ferește a încerca vreo restituire cu excepția ultimului rând unde propune varianta: Δαρδ[α ϊοι ?], considerând că ne aflăm în fața unui catalog. Dar am putea oferi și altă semnificație puținelor litere păstrate din această inscripție?

În vara anului 2003, am identificat piesa în lapidarul muzeului histrian. Am observat cu această ocazie că litera *epsilon* dinaintea grupului de litere ΔΑΡΔ nu este sigură, fapt ce se poate verifica și pe fotografia publicată de Al. Suceveanu⁷. Acolo ar putea fi foarte bine și *sigma*. În rândul al doilea din literele ΑΥΔ se poate întregi *nomen*-ul roman ΚΙ α υδ(i)οι⁸. De asemenea, soluția propusă de Suceveanu pentru grupul de litere ΔΑΡΔ nu este singura posibilă. De altfel, *cognomen*-ul *Dardanus/Dardanius* nu este foarte răspândit în zona Pontului Stâng, nefiind deloc prezent, nici la Histria, nici la Tomis sau Callatis. Plecând de la premisa că ne aflăm în fața unei plăci de marmură pusă în terme, eventual în onoarea împăratului, cum este cazul mai multor astfel de piese găsite cu ocazia săpăturilor arheologice⁹, și observând că numele posibilului dedicant ar putea fi păstrat pe rândul al doilea, fiind vorba de un anume ΚΙ α υδ(i)οι, am putea presupune că ne-am afla, în ultimul rând, în locul unde era precizată, poate, funcția îndeplinită de acest personaj. Din grupul de litere păstrat în ultimul rând nu se poate întregi însă vreun cuvânt care să desemneze vreo funcție, civilă, militară sau administrativă. În schimb, s-ar putea întregi numele unei unități militare despre care deținem informații numeroase privind prezența ei în acest colț al împărăției romane, și anume *ala I Vespasiana*

⁶ Alexandru Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, București, 1982, p. 131-132.

⁷ Suceveanu, *op. cit.*, pl. 27, I C, 5.

⁸ Acest *nomen* apare la Histria pe un catalog, datat în primii ani ai secolului al III-lea, ISM I 218, r. 8: ΚΙ α υδ(i)οι Σεϋτοι și r. 10: ΚΙ α υδ(i)οι Δηϋητριϋ Σεϋτου. De asemenea și în câteva inscripții în limba latină din teritoriu, ISM I 326, r. 8-9: *Cl(adius) Gaius, magister vici Quintionis* (Sinoe-Casapchioi); ISM I 327, r. 8-9: *Cl(adius) Ianuarius, quaestor vici Quintionis*; *Claudius Ianuarius* apare și pe ISM I 329.

⁹ Suceveanu, *op. cit.*, p. 131, nr. I B, 1 (Marcus Aurelius); *ibidem*, p. 131, nr. I B, 2 (Marcus Aurelius și Lucius Verus sau L. Aurelius Commodus); *ibidem*, p. 131, nr. I C, 1 = ISM I 85 (nume de împărat necunoscut); *ibidem*, p. 132, nr. I C, 3 (Commodus ?); *ibidem*, p. 132, nr. I C, 4 = ISM I 96 (nume de împărat necunoscut, epoca Severilor?).

Dardanorum, prezentă de foarte multe ori în inscripții numai în forma *ala I Dardanorum*. Pe baza acestor observații propunem următoarea lectură:

E ?
[...K I]a uđ[i o j ...]
[...eϕa r x o j ? i ϕ p e u j ? o u ϕ e t e r a n o j ? e i y h j j ? D a r d a [n w a ...]

Ne aflăm, deci, în fața unui personaj care servea sau servise în *ala I Vespasiana Dardanorum* ce staționa în Moesia Inferior¹⁰. La Histria s-au mai găsit inscripții care atestă așezarea unor foști membri ai trupelor auxiliare din această provincie, mai degrabă în teritoriul orașului¹¹. Poate și personajul nostru să fie tot un veteran așezat undeva în teritoriul Histriei și care venea destul de des la termele din oraș. Sau poate este vorba de un *praefectus alae* necunoscut până în acest moment, care la un moment dat s-a aflat în interes de serviciu sau într-o vizită, pur și simplu, în orașul de pe malul lacului Sinoe. În fine, nu este exclusă nici posibilitatea ca dedicantul să fi fost un simplu *eques* originar, de ce nu, chiar de prin părțile acestea. Dacă ar fi vorba de un *praefectus* sau de un *eques* aflați în exercițiul funcțiunii, ne-am putea gândi la un posibil conflict în care această trupă să fi intervenit. După indicațiile descoperitorului piesa ar putea data din ultimul sfert al secolului al II-le sau din prima jumătate a celui următor. Forma literelor seamănă, însă, până la identificare, cu literele din altă inscripție descoperită în același loc și în care au fost restituite, ipotetic, numele împăraților *Marcus Aurelius* și *Lucius Verus*¹², deci ar data din perioada 161–169. În aceste condiții și inscripția de față s-ar data cam în jurul aceleiași perioade. Singurul conflict care s-a desfășurat pe teritoriul Dobrogei în acea vreme a fost atacul costobocilor din anul 170¹³. Știm că, spre exemplu, cetatea Callatis a fost afectată, fiind atestată o refacere a zidului de incintă imediat după acest moment¹⁴. La Tropaeum Traiani, *L. Fufidius Lucianus, deceptus a Castabocas*¹⁵ și *Daizus Comozoi, interfectus a Castabocis*¹⁶ și-au pierdut viața în urma acestui atac¹⁷. Chiar la Histria, distrugerea de la zidul de incintă, abandonul cartierului *extra muros*, distrugerea celor două edificii termale au fost puse pe seama aceluiași tragic eveniment¹⁸. Din păcate, cele două inscripții

¹⁰ Pentru această trupă vezi în ultimă instanță contribuția noastră din SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 177–179, nr. 2. Garnizoana acestei trupe s-a aflat la *Arrubium* (Măcin), unde este atestată prin mai multe inscripții.

¹¹ ISM I 297: *Aur(elius) Firmus, veteranus ex dec(urione) al(ae) II Arabacorum*; ISM I 273: *Titinius Severinus sescuplicarius ales II Arabacorum*; ISM I 278: *M. Vettius Felix ex dec(urione) ale*; Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109–114, nr. 1 = CEPR XVIII, 814 = AnnÉp 1998, 1148: *T. Aelius Mucatralis vet(eranus) al(ae) I Fl(aviae) Gaetul(orum)*.

¹² Suceveanu, *op. cit.*, p. 131, nr. I B, 2.

¹³ R. Vulpe, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 158–163.

¹⁴ ISM III 97–100.

¹⁵ Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 193.

¹⁶ CIL III 14214¹² = ILS 8051.

¹⁷ Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 194–199.

¹⁸ Suceveanu, Dacia, N. S. 13, 1969, p. 363–364; idem, *op. cit.*, p. 21; 30; 32; 83; idem, în P. Alexandrescu, W. Schuller (Hrsg.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänische Schwarzmeerküste*. Xenia 25, 1990, p. 240.

care atestă refacerea portului¹⁹, cea care atestă refacerea gimnaziului²⁰ nu se pot data cu precizie, neconstituind argumente în favoarea unei reconstrucții *post* 170. Astfel, o vexillație a acestei trupe de cavalerie va fi fost trimisă de la Arrubium la Histria pentru apărarea orașului. După refacerea termelor, comandantul acestui contingent a pus o inscripție în cinstea împăratului sau poate chiar cetatea l-a onorat pentru aportul adus la apărarea ei.

Fie că așa au stat lucrurile, fie este vorba de o banală inscripție pusă de vreun veteran retras în împrejurimile Histriei, această inscripție se alătură dosarului, din ce în ce mai consistent, al militarilor sau veteranilor romani atestați în orașele grecești din Pontul Stâng sau în teritoriile acestora²¹.

3. O BAZĂ DE STATUIE PENTRU UN DECURION DE LA OESCUS

În anul 1969, Gabriella Bordenache a publicat o piesă aflată în colecția MNA²². Este vorba de o bază paralelipipedică (considerată altar de către Bordenache) decorată pe una din fețe cu ghirlandă, rozetă și capete de berbec. Pe cealaltă față, acest decor continua, fiind însă martelat. Pe această față, deasupra fostului decor, s-a păstrat și inscripția de care va fi vorba mai jos. Baza a fost, la un moment dat în antichitate, tăiată pentru a fi, probabil, încastrată într-o altă operă. Inscripția a fost citită de G. Bordenache:

Q. Iul(ius) Fel(ix)

Revăzând piatra care se află, în continuare, în colecția epigrafică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, am observat că se vede și

¹⁹ ISM I 178; 179.

²⁰ ISM I 181.

²¹ În cadrul proiectului mai larg privind armata romană din provincia Moesia Inferior, o parte va fi rezervată acestei probleme. În acest moment evidența epigrafică se ridică la un număr de aproximativ 53 de inscripții sau fragmente de inscripții din orașele grecești din Moesia Inferior, în care apar militari sau veterani. Astfel la Odessos 2 (IGB I² 175 bis; CIL III 14458 = IGB I² 218), ambii în activitate; la Dionysopolis 1 (IGB I² 24 bis), în activitate; la Histria 8 (ISM I 273; 276; 278; 281; 292; 297; 302; 336) 5 activi și 4 veterani (ISM I 278 apar doi, tată și fiu); la Tomis cca 43 (ISM II 327; 466; 458; 452; 442; 383; 374; 348; 345; 296; 267; 266; 264; 263; 262; 260; 250; 249; 247; 226; 225; 221; 212; 213; 214; 218; 199; 180; 184; 198; 190; 193; 196; 192; 172; 176; 177; 10; 15; 80; 93; 140; 169; 170) cca 24 activi, 13 veterani și 10 imposibil de stabilit din cauza stării fragmentare a documentelor; la Callatis 3 (ISM III 74; 56?; 30) 2 în activitate.

²² G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto. Elementi architettonici e decorativi*, București, 1969, p. 129, nr. cat. 289, planșa CXXXV, cu următorul comentariu: „Altare a ghirlande; calcar. L'altare sembra essere stato tagliato per una riutilizzazione. Manca la parte inferiore. La cornice superiore sbrecciata.

Non possiamo restituire in nessun modo la forma e la decorazione originaria di questo altare del quale, oggi non rimangono che due lati: quello dell'iscrizione che sembra martellata e una delle facce laterali con una ghirlanda di tipo veristico appesa a due protomi di ariete. La voluminosa ghirlanda di foglie di quercia e frutta, serrata in una superficie troppo angusta, cade in forma insolita in un arco stretto e profondo. Nello spazio sopra ghirlanda una rosetta a quattro petali molto svanita. La protome d'ariete è gravemente corrosa.”

un al doilea rând pe care G. Bordenache nu l-a luat în considerare. În aceste condiții, inscripția de pe această bază este următoarea:

*Q(uintus) Iul(ius) Fel(ix)
dec(urio) c[ol(oniae)].*

Deci, *Q. Iulius Felix* a fost decurion al unei colonii romane necunoscute. Având în vedere că piatra se află la București, probabil, încă din secolul al XIX-lea, în discuție ar intra coloniile romane cele mai apropiate din Dacia Inferior sau Moesia Inferior. Tipul monumentului și decorul ne îndreaptă mai degrabă spre sudul Dunării, decât spre nordul ei. De asemenea, inscripția pare a data, cel mai târziu, din primele două sau trei decade ale secolului al II-lea, când în Dacia Inferior nu exista, încă, *Colonia Romulensium*²³. În aceste condiții, proveniența altarului pare a fi *Colonia Ulpia Oescensium* (Ghighen, Bulgaria). Acest oraș, în care și-a avut sediul și legiunea *V Macedonica*²⁴, a fost ridicat la rangul de *colonia* de împăratul Traian după războaiele dacice²⁵. Această bază a fost folosită ca soclu pentru o statuie a acestui demnitar, așezată undeva în cetate, probabil, în for. Dacă admitem această ipoteză, atunci inscripția ar putea data din primele faze de existență ale coloniei. După cum se cunoaște, mai multe monumente epigrafice de la Oescus au fost aduse la MNA, pe parcursul secolului al XIX-lea. Printre acestea stela lui Q. Philippicus²⁶, descoperită, după indicațiile lui Tocilescu²⁷ la *Sucidava* (Celei), baza de statuie cu inscripția lui T. *Iulius Capito, conductor publicii portorii Illyrici et ripae Thraciae*²⁸ găsită printre ruinele cetății medievale de la Turnu Măgurele²⁹ și dedicația lui M. *Disius, augustalis coloniae Ulpiae Oescensium*³⁰, găsită în ruinele cetății de la Oescus³¹.

EPIGRAPHIC NOTES I

ABSTRACT

In these three short epigraphic notes, I reconsidered two inscriptions from Histria (Constanța County, Romania) and one from the epigraphic collection of the Institute of Archaeology “Vasile Pârvan” from Bucharest, which it is possible to

²³ D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, p. 188–194; R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998, p. 32–33.

²⁴ E. Ritterling, RE XII, 1925, col. 1578–1580; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 32.

²⁵ H. Danoff, RE XVII, 1937, col. 2033–2038.

²⁶ CIL III 14492 = IDR II 203. Pentru întreaga discuție în jurul acestei inscripții vezi M. Alexandrescu-Vianu, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, București, 1977, p. 65–68.

²⁷ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 190.

²⁸ CIL III 753 = 7429 = ILS 1465 = ILB 20 = IDRE II 319.

²⁹ Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități. Partea I. Colecțiunea epigrafică a Muzeului până în anul 1881*, București, 1902, p. 185.

³⁰ CIL III 1624^a = 8043 = ILB 23.

³¹ Tocilescu, *Monumentele*, p. 33; idem, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1906, p. 28, nr. 343.

have been found at Oescus (Ghighen, Bulgaria). In the first note, using some old photos and a draw made by S. Lambrino, in the moment of the discovery, because the stone is now missing from the museum of Histria, I restored the name of a governor of Moesia Inferior: *T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo*. He is certified as governor in the year 155. In the second note, I reconsidered a Greek inscription, also from Histria, as an evidence for the presence of a member of the *ala I Vespasiana Dardanorum*. Finally, in the third note, starting from the reading of the second line of an inscription from the Institute of Archaeology “Vasile Pârvan”, not taken into account by the first editor, I restored the name of a possible *decurio* from an unknown Roman *colonia*, in the first decades of the 2nd Century. Having in the regard the fact that the monument is now in Bucharest, and in this geographical area the only Roman *colonia*, attested so far at the beginning of the 2nd Century, was *colonia Ulpia Oescensium*, I considered that it might had been discovered there in the 19th Century and then transported to Bucharest.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. The photo of the inscription found at Histria from the archive of the Institute of Archaeology “Vasile Pârvan”, Bucharest.

Fig. 2. The draw of the same inscription from the Scarlat Lambrino’s digging diary.

Fig. 3. The marble plate with the mention of the unit *I Vespasiana Dardanorum*.

Fig. 4. The photo of the inscription on the statue base from Oescus.

Fig. 5. The photos of the base from Oescus, decorated with garlands and heads of rams.